

Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΟΛΟΓΙΑΣ

Με αφορμή τις πρόσφατες επανεκδόσεις των έργων «Πολιτεία» του Δημήτρη Τσάτσου και «Πολιτειολογία» του Κώστα Χρυσόγονου.

Γιώργος Σωτηρέλης

Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου ΕΚΠΑ

Το τελευταίο διάστημα είδαν το φως οι επανεκδόσεις δύο εξαιρετικά σημαντικών, από κάθε άποψη, επιστημονικών βιβλίων. Το πρώτο είναι η «Πολιτεία», το κύκνειο άσμα του Δημήτρη Τσάτσου, το οποίο, δέκα χρόνια μετά την πρώτη (έντυπη) έκδοσή του (Γαβριλίδης, 2010), κυκλοφορεί πλέον, από τον Οκτώβριο του 2021, ως ηλεκτρονικό βιβλίο ελεύθερης πρόσβασης (συνοδευόμενο μάλιστα και από ένα συγκινητικό επίμετρο του Κωνσταντίνου Τσουκαλά¹), χάρη στην αξιόπαινη σχετική πρωτοβουλία που ανέλαβε το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου (Ιδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου). Το δεύτερο είναι το έργο του Κ. Χρυσόγονου «Πολιτειολογία. Το Κράτος ως μορφή οργάνωσης των σύγχρονων κοινωνιών», που κυκλοφόρησε το 2020 από τις εκδόσεις Σάκκουλα, σε μια δεύτερη, ιδιαίτερα επαυξημένη και εμπλουτισμένη έκδοση.

Το κάθε ένα από τα δύο βιβλία από μόνο του, ιδίως όμως ο συνδυασμός τους, σηματοδοτεί, κατά την άποψή μου, μια δυναμική και πολλαπλά αξιοσημείωτη επιστροφή της ελληνικής Πολιτειολογίας, έναν σχεδόν αιώνα μετά την πρώτη ολοκληρωμένη και υψηλού επιπέδου θεμελίωσή της από τον Αλέξανδρο Σβώλο².

Ειδικότερα:

A. Με το έργο του «Πολιτεία», στο οποίο συμπυκνώνει και ανανοηματοδοτεί το σύνολο των προηγηθεισών σχετικών απόψεων, θέσεων και θεωρητικών επεξεργασιών

¹ Το επίμετρο αυτό, μάλιστα, έχει ήδη αποτελέσει την αφορμή για την έκδοση μιας ευρύτερης και ακόμη πιο ενδιαφέρουσας μελέτης, με τίτλο: *Για μια άλλη Πολιτεία; Μνήμη Δημήτρη Τσάτσου*, Καστανιώτης, 2022.

² Ο οποίος εξ αρχής είχε διακριθεί, πέρα από το Συνταγματικό Δίκαιο, για την ευρύτατη θεωρητική ενασχόλησή του με το κρατικό φαινόμενο και τις κοινωνικοπολιτικές συντεταγμένες του, η οποία αποτυπώνεται ιδίως στο εναρκτήριο μάθημά του ως υφηγητή της Πολιτειολογίας (Η κοινωνική κατεύθυνσις εν τη εξελίξει του κράτους, 1921, σε: *Προβλήματα του έθνους και της δημοκρατίας*, τ. Β', Στοχαστής, 1972, σελ. 7 επ.), στο εμβληματικό έργο του *Το Νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του Πολιτεύματος*, Τύποις Πυρσού, 1928, αλλά και σε επί μέρους συγκριτικές μελέτες του, στις οποίες θα αναφερθούμε ειδικότερα παρακάτω. Είναι αξιοσημείωτο, πάντως, ότι στα δύο ως άνω βιβλία δεν συναντούμε εκτεταμένες βιβλιογραφικές αναφορές στο έργο του Σβώλου.

του, ο Δημήτρης Τσάτσος αποδείχθηκε εν τέλει όχι μόνον ο επιφανέστερος συνεχιστής του Σβώλου στο πεδίο της Πολιτειολογίας (δεδομένου ότι ο Αριστόβουλος Μάνεσης, μαθητής και αναμφισβήτητος διάδοχός του στο Συνταγματικό Δίκαιο, αφιερώνει σε αυτήν μικρό μόνο και διάσπαρτο μέρος του έργου του) αλλά και πρωτοπόρος –και μάλιστα σε ευρωπαϊκό επίπεδο– στο πεδίο της «μεταπολιτειολογίας», δηλαδή της αντίστοιχης πλην ευλόγως διαφοροποιημένης προσέγγισης της Ευρωπαϊκής Ένωσης (που συνοδεύθηκε μάλιστα από την εισαγωγή του ευρωπαϊκού και πολλαπλά πρόσφορου όρου «Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία»).

Πράγματι, στο τελευταίο αυτό εμβληματικό έργο του, η αρχική γοπτευτική διδασκαλία της Πολιτειολογίας, που είχα την τύχη να παρακολουθήσω στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, και το μικρό εγχειρίδιο που τη συνόδευε, εξελίχθηκαν σταδιακά σε μια βαθυστόχαστη, διεισδυτική και ολοκληρωμένη ανάλυση της σύγχρονης πολιτείας και της ευρωπαϊκής «μεταπολιτείας», μέσω μιας υποδειγματικής διεπιστημονικής προσέγγισης. Από το εντυπωσιακό εύρος της όλης πραγμάτευσης του θέματος θα επιχειρήσω απλώς να ξεχωρίσω ορισμένα σημεία, που τα θεωρώ κομβικά τόσο για την ίδια την ανάλυση του συγγραφέα όσο και για την αποτίμηση της θεωρητικής συμβολής του:

- α.** Το πρώτο σημείο αφορά την εξ αρχής ένταξη του αντικειμένου του σε ένα προσεκτικά οριοθετημένο και πλήρως αποσαφηνισμένο –τόσο ορολογικά όσο και μεθοδολογικά– επιστημονικό πλαίσιο. Τόσο η ίδια η πολιτεία όσο και η επιστημονική πραγμάτευση της αντιμετωπίζονται μέσα από έναν εξαιρετικά πλούσιο συνδυασμό μεθοδολογικών και ερευνητικών εργαλείων, που αναδεικνύουν, ταυτόχρονα, τόσο τη στενή σύνδεση της Πολιτειολογίας με «θεμελιώδεις προκαταρκτικές έννοιες» (πολιτική, θεσμός, δίκαιο, Σύνταγμα) όσο και την επιστημονική διακριτότητά της. Για να το επιτύχει όμως αυτό ο συγγραφέας διαλέγεται κριτικά –και διόλου δογματικά– με το σύνολο της περί κράτους θεωρίας, εκκινώντας από τον Διαφωτισμό, περνώντας –και μένοντας αρκετά– στις αφετηρίες της «φιλοσοφικοδικαιικής» θεμελίωσης της Πολιτειολογίας (με ιδιαίτερη έμφαση στον Georg Jellinek) και φθάνοντας μέχρι τους σύγχρονους συγγραφείς. Στο σημείο αυτό πρέπει μάλιστα να επισημανθεί και η σημαντική επιρροή που άσκησαν στον συγγραφέα, ως προς την όλη προσέγγιση του θέματος, οι απόψεις του πατέρα του και διαπρεπούς νομικού Θεμιστοκλή Τσάτσου, που επίσης είχε σημαντικό έργο στο πεδίο της Πολιτειολογίας.
- β.** Το δεύτερο σημείο είναι η ανάδειξη της ιστορικότητας του αντικειμένου του. Η «πολιτεία» προσεγγίζεται ως «ενιαίο ιστορικό φαινόμενο», ως προς το οποίο όχι μόνο εντοπίζονται συστηματικά και σε βάθος οι επιμέρους «στιγμές» του αλλά και επισημαίνεται με οξυδέρκεια ο ρόλος που αυτές διαδραμάτισαν στην τελική του διαμόρφωση. Ιδιαίτερα αναδεικνύονται, ευλόγως, γενικά μεν ο ρόλος του συνταγματισμού, που επηρέασε καθοριστικά τη μορφή και τις λειτουργίες της σύγχρονης πολιτείας, ειδικότερα δε ο ρόλος και η σημασία της κατοχύρωσης αφενός μεν της διάκρισης των εξουσιών αφετέρου δε της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας (στην κρίση της οποίας αφιερώνει ορισμένες από τις πλέον οξείες –και χρήσιμες– παρατηρήσεις του).
- γ.** Το τρίτο σημείο είναι η ιδιαίτερη πράγματι συμβολή του στην πραγμάτευση ορισμένων θεμελιακών στοιχείων της σύγχρονης πολιτείας. Θα ξεχώριζα ιδίως, με υποκειμενικά κριτήρια, τις ενδελεχείς αναλύσεις του για την «κανονιστική δύναμη του πραγματικού», για τον ρόλο του «κοινωνικά επίμαχου» (ως συστατικού στοιχείου της πολιτικής διαμάχης σε τελευταία δε ανάλυση και της ίδιας της πολιτικής δημοκρατίας), για τη νομική φύση, τον ρόλο και την εσωτερική λειτουργία των κομμάτων στη σύγχρονη δημοκρατία και τέλος για την αναγκαία υπέρβαση ενός στενά νοούμενου θετικισμού (πλην όμως όχι με ανέλε-

- γκτη παρεισαγωγή ηθικοπολιτικών στοιχείων αλλά με μια λελογισμένη αξιοποίηση «του αξιακού συστήματος του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού»).
- δ.** Το τέταρτο και ίσως σημαντικότερο όλων σημείο είναι οι αναλύσεις του για την «Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία». Με αυτές –οι οποίες συνοψίζουν τις θέσεις που είχε διατυπώσει όχι μόνο σε θεωρητικό αλλά και σε πολιτικό επίπεδο, ως ιδιαίτερα διακριθείς ευρωβουλευτής– ο Δημήτρης Τσάτσος όχι μόνον αναδεικνύει εύστοχα την ιδιαίτερη νομικοπολιτική φύση της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως «ένωσης κρατών και λαών», αλλά και αποδεικνύει πειστικά το γιατί πρέπει να αποφευχθεί, ως προς την επιστημονική της προσέγγιση, η άκριτη μεταφορά εθνικών προτύπων. Ο συγγραφέας θεωρεί, ειδικότερα, ότι ο «μεταπολιτειολογικός λόγος» δεν πρέπει επουδενί να είναι «δάνειος λόγος», δεδομένου ότι τόσο ο «ιστορικοπολιτικός δυϊσμός» της Ευρωπαϊκής Ένωσης («ενότητα και συνάμα πολυκρατικότητα») όσο και η «μερική συνταγματική ποιότητά της» οδηγούν όχι μόνον σε «ανανοηματοδότηση της κυριαρχίας» σε εθνικό επίπεδο αλλά και σε «συνδιαχείριση της κυριαρχίας» σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Οι συγκεκριμένες αυτές απόψεις του, μάλιστα, όχι μόνον τον έχουν αναδείξει σε έναν από τους σημαντικότερους ευρωπαίους μελετητές του «μεταπολιτειολογικού φαινομένου» και της ιδιόμορφης θεσμογένεσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά και εντάσσονται, προφητικά θα έλεγα, σε έναν διάλογο που κορυφώθηκε λίγο μετά από τον θάνατό του –και συνεχίζεται με αμείωτη ένταση έως σήμερα– ως προς το σημερινό νόημα και τις προοπτικές του συνταγματισμού. Είναι δε φανερό ότι η θέση του Δημήτρη Τσάτσου βρίσκεται σε πλήρη αντιδιαστολή προς τη λογική μιας άκριτης και στερημένης δημοκρατικών και δικαιοκρατικών εγγυήσεων «συνταγματοποίησης», η οποία προβάλλεται σαν εναλλακτική λύση στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης και της «πολυεπίπεδης διακυβέρνησης».
- ε.** Εν κατακλείδι, η «Πολιτεία» του Δημήτρη Τσάτσου είναι κατά την άποψή μου, ταυτόχρονα, «έργο σταθμός» και «έργο παρακαταθήκη». Με τις εμβριθείς, γοπτευτικές και συχνά πρωτοποριακές αναλύσεις του, το έργο αυτό επαναφέρει την Πολιτειολογία στο επιστημονικό βάθος της, αποτυπώνοντας ταυτόχρονα, με τον πιο εύγλωττο τρόπο, αφενός μεν τη μακρόχρονη και λαμπρή διαδρομή του συγγραφέα του ως ακαδημαϊκού δασκάλου, στην Ελλάδα και τη Γερμανία, αφετέρου δε την πολλαπλά γόνιμη ενασχόλησή του με την πολιτική, όπως ακριβώς είχε συμβεί, έστω με διαφορετικούς όρους, και με τον Αλέξανδρο Σβώλο.

*****

- Β.** Τη σκυτάλη από τον Δημήτρη Τσάτσο, στο πεδίο της Πολιτειολογίας, πήρε από το 2016 ο μαθητής του (και αγαπητός συνάδελφος) Κώστας Χρυσόγονος, με την πρώτη έκδοση της «Πολιτειολογίας» του (εκδ. Σάκκουλα). Το έργο αυτό όμως, παρότι δεν στερείται ενδιαφέροντος, ήταν προσανατολισμένο ιδίως σε διδακτικές ανάγκες, όπως επισημαίνει άλλωστε και ο συγγραφέας. Ωστόσο, μετά από τέσσερα χρόνια κυκλοφόρησε η προαναφερθείσα –υπερτριπλάσιας έκτασης– δεύτερη έκδοση (Σάκκουλας 2020), η οποία πλέον δεν είναι απλώς μια σημαντική συμβολή στο πεδίο της Πολιτειολογίας αλλά εντάσσεται και αυτό, με τη σειρά του στα «έργα σταθμούς» της ελληνικής βιβλιογραφίας. Και εξηγούμαι:
- α.** Το έργο αυτό, εν πρώτοις, όχι μόνον συνεχίζει, με υψηλού επιπέδου θεωρητικούς στοχασμούς, την πολιτειολογική παράδοση του Αλέξανδρου Σβώλου και του Δημήτρη Τσάτσου αλλά και τη συμπληρώνει σε ένα σημαντικό πεδίο, στο οποίο υπήρχε σοβαρό επιστημονικό έλλειμμα. Συγκεκριμένα, η διευρυμένη αυτή μελέτη του Κώστα Χρυσόγονου δεν αρκείται

πλέον στα βασικά –φιλοσοφικοδικαιικά– στοιχεία μιας «απαγωγικής» Πολιτειολογίας (τα οποία εμπεριέχονται εν πολλοίς στην πρώτη έκδοση), αλλά αποτολμά να αναμετρηθεί και με τις προκλήσεις μιας «επαγωγικής» Πολιτειολογίας, που δίνει ιδιαίτερο βάρος στην ιστορική και συγκριτική προσέγγιση³. Λαμπρά δείγματα μιας τέτοιας πολιτειολογικής ανάλυσης είχε δώσει πρώτος ο Αλέξανδρος Σβώλος, με τις διεισδυτικές αναλύσεις του για το Σοβιετικό Σύνταγμα και το Σύνταγμα της Βαϊμάρης⁴. Ωστόσο, τα δείγματα αυτά ήταν σε κάθε περίπτωση επιλεκτικά και αποσπασματικά. Αντίθετα, η ιστορικοσυγκριτική θεώρηση του Κώστα Χρυσόγονου είναι ολιστική, καθώς εκκινεί από τις απαρχές της ανθρώπινης κοινωνίας και φθάνει έως τις μέρες μας, αξιοποιώντας ευρύτατα τις πηγές, τη βιβλιογραφία και τα μεθοδολογικά εργαλεία όλων σχεδόν των κοινωνικών επιστημών. Έτσι επιτυγχάνει εν τέλει να παρουσιάσει –και μάλιστα όχι μόνον με κείμενα αλλά και με πολύ χρήσιμους πίνακες– ένα εντυπωσιακό πανόραμα όλων των πολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών και δικαϊκών εξελίξεων που σφράγισαν την ιστορική διαμόρφωση και εξέλιξη της πολιτειακής –και μεταπολιτειακής– πραγματικότητας. Κατά τούτο, λοιπόν, ο ογκώδης αυτός τόμος (871 σελίδες) έχει υψηλή «προστιθέμενη αξία» στο πεδίο της Πολιτειολογίας, διότι είναι η πρώτη φορά στην χώρα μας –και από τις ελάχιστες στην Ευρώπη– που επιχειρείται τέτοιας έκτασης και τέτοιας τεκμηρίωσης ιστορική και συγκριτική μελέτη του κρατικού φαινομένου, σε παγκόσμιο επίπεδο.

- β.** Ωστόσο, θα ήταν άδικο να μείνει κανείς με την εντύπωση ότι η θεωρητική συνεισφορά του συγγραφέα περιορίζεται μόνο σε μια υποδειγματικά διεπιστημονική και εντυπωσιακά τεκμηριωμένη και παρουσιασμένη ιστορικοσυγκριτική προσέγγιση. Ο Κώστας Χρυσόγονος δεν ξεχνάει σε κανένα σημείο της μελέτης του τον ομφάλιο λώρο που συνδέει την Πολιτειολογία με το Συνταγματικό Δίκαιο, που αποτελεί άλλωστε και τη βασική του ειδικευση. Υπό το πρίσμα λοιπόν αυτό, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τόσο οι ευρείες και συστηματικές αναπτύξεις του, ως προς τη σχέση του Δικαίου με το Κράτος –μέσα από την οποία, προεχόντως, οριοθετείται επιστημονικά η διακριτή υπόσταση της Πολιτειολογίας– όσο και, ειδικότερα, η ενδελεχής επιστημονική πραγμάτευση του συνταγματισμού, ως καθοριστικής παραμέτρου της εξέλιξης του σύγχρονου κράτους. Ιδιαίτερα δε πρέπει να εξαρθεί η θεωρητική αλλά και ερευνητική συνεισφορά του ως προς ανάδειξη της σημασίας και του ρόλου του συνταγματισμού για τον δημοκρατικό μετασχηματισμό του κράτους σε παγκόσμιο επίπεδο, με εμπεριστατωμένες *ad hoc* αναλύσεις αλλά και με διάσπαρτες γλαφυρές κριτικές σκέψεις και επισημάνσεις.

Στο σημείο αυτό, μάλιστα, θα ήθελα να κάνω δύο κριτικές παρατηρήσεις. Η μία αφορά την επιρροή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής ως προς τη διαμόρφωση και κατοχύρωση των δημοκρατικών συνταγματικών θεσμών, στην οποία ο συγγραφέας, κατά την άποψή μου, αποδίδει μεγαλύτερη σημασία, από όση δικαιολογείται ιστορικά. Η εξέλιξη των σύγχρονων συνταγματικών κρατών δείχνει ότι μάλλον το αντίθετο συνέβη: ο δημοκρατικός μετασχηματισμός τους ήταν το αποτέλεσμα σκληρών και συχνά αιματηρών διεκδικητικών αγώνων απέναντι στις ολιγαρχικές αντιλήψεις, τις ανισότητες και τους έντονους αποκλεισμούς, που ευνοούσε εγγενώς ο συγκεκριμένος τρόπος παραγωγής (κάτι που δεν συνέβη, για παράδειγμα, σε προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς –όπως π.χ. στις βόρειες

³ Βλ. σχετικά τις σχετικές διακρίσεις στο προαναφερθέν (ελεύθερης πλέον πρόσβασης) έργο του Δημήτρη Τσάτσου *Πολιτεία*, σελ. 45 επ.

⁴ Βλ. Αλ. Σβώλο, *Δύο νέα πολιτεύματα – το γερμανικόν και το ρωσικόν Σύνταγμα*, Ελευθερουδάκης, 1921 και σε: *Προβλήματα του έθνους και της δημοκρατίας*, τ. Β', ό.π., σελ. 56 επ.

πολιτείες των ΗΠΑ, τον 18ο αιώνα, αλλά και στη χώρα μας, στον 19ο– όπου θεσμοί δημοκρατικής συμμετοχής και ισοπολιτείας έγιναν πιο εύκολα αποδεκτοί ως συνταγματικοί θεσμοί). Η δεύτερη παρατήρησή μου αφορά μια κάποια υποβάθμιση, από τον συγγραφέα, της ελληνικής επανάστασης του 1862, η οποία, κατά την άποψή μου υπήρξε το (ετεροχρονισμένο) ελληνικό 1848, που επανασυνέδεσε τις συνταγματικές μας εξελίξεις με τη δημοκρατική παράδοση του Αγώνα και έθεσε τα θεμέλια της σύγχρονης ελληνικής συνταγματικής δημοκρατίας.

- γ.** Άκρως ενδιαφέρουσες, τέλος, είναι και οι θεωρητικές απόψεις του συγγραφέα για την κρίση του σύγχρονου συνταγματικού κράτους, τόσο στο πεδίο του αντιπροσωπευτικού συστήματος όσο και στο πεδίο των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Εν προκειμένω οι κρίσεις του –επηρεασμένες γόνιμα και από την θητεία του στο Ευρωκοινοβούλιο– είναι οξυδερκείς αλλά και εποικοδομητικές. Αφενός μεν ανατέμνει διεισδυτικά, αδογμάτιστα και με στέρεη θεωρητική κατάρτιση τις παθογένειες και τα προβλήματα του σύγχρονου συνταγματισμού, μέσα στο ευρύ πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης και της ευρωπαϊκής ενοποίησης, αφετέρου δε παρουσιάζει εναλλακτικές λύσεις και επεξεργασμένες προτάσεις, οι οποίες χαρακτηρίζονται ταυτόχρονα, από ριζικό μεταρρυθμισμό και από πραγματισμό.
- δ.** Εν κατακλείδι, η «Πολιτειολογία» του Κώστα Χρυσόγονου εντυπωσιάζει πράγματι τον αναγνώστη, όχι μόνον με την έκταση αλλά και με την θεωρητική ποιότητα και την εσωτερική συνοχή της. Κρατώντας συνειδητά και πειστικά τις αποστάσεις του τόσο από την περιγραφικότητα όσο και από την ατέρμονη θεωρητικολογία και συνδυάζοντας αρμονικά τη γλαφυρότητα με ένα σχεδόν δωρικό ύφος γραφής (διανθισμένο, πάντως, ενίοτε και με εύστοχες σκωπτικές παρατηρήσεις), ο συγγραφέας καταφέρνει να κερδίσει από την πρώτη στιγμή τον αναγνώστη του και να τον μυήσει σταδιακά σε ένα πολύ γοητευτικό ταξίδι στον χώρο και τον χρόνο, μέσα από το οποίο αποκομίζει μια ολοκληρωμένη εικόνα της ιστορικής διαμόρφωσης, της συνταγματικής διάρθρωσης και της νομικοπολιτικής λειτουργίας του σύγχρονου κράτους.

*****

Συμπερασματικά, η συγκεκριμένη επανέκδοση των δύο αυτών εξαιρετικά σημαντικών έργων αποτελεί μια σημαντική στιγμή στην εξέλιξη της ελληνικής Πολιτειολογίας, πολλώ δε μάλλον αν αξιολογηθεί σωστά όχι μόνο η επιστημονική ποιότητα και η θεωρητική συνεισφορά του καθενός ξεχωριστά αλλά και η αξιοπρόσεκτη συμπληρωματικότητά τους. Πράγματι, ο συνδυασμός τους όχι μόνον αποτελεί ένα εξαιρετικά χρήσιμο θεωρητικό υπόβαθρο για μια πολυπρισματική προσέγγιση της εθνικής και της ευρωπαϊκής πολιτείας αλλά και σηματοδοτεί την πλήρη αναβίωση και επικαιροποίηση της Πολιτειολογίας στη χώρα μας, έναν σχεδόν αιώνα μετά τη θεμελίωσή της από τον Αλέξανδρο Σβώλο. Ως εκ τούτου επιβάλλεται, νομίζω, η πλήρης και στο έπακρο αξιοποίησή τους από την ακαδημαϊκή κοινότητα και ιδίως από όλα τα μεταπτυχιακά που έχουν ως αντικείμενό τους, έστω και εν μέρει, το Δημόσιο Δίκαιο, τη Φιλοσοφία του Δικαίου, την Πολιτική Επιστήμη, την Κοινωνιολογία, την Πολιτική Φιλοσοφία και την Πολιτική Ιστορία. □